

III. Selim Döneminde Taşra Maliyesine Müdahaleler: Bursa'ya Tekâlif Nazırı Ataması ve Etkileri [1795-1799]

Interventions in Provincial Finance Under Selim III: The Tekâlif Nazırı Appointment in Bursa [1795-1799]

Nilüfer Alkan Günay*^{ORCID}

Öz

18. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin kazalardaki tevzî defterleri uygulamasına ve bu konudaki suistimallere yönelik bazı düzenlemeleri olmuştur. Kısaca kamusal masraflar ile birtakım vergilerin listelenerek, kaza sakinlerine kolektif sorumluluk ilkesiyle tevzî edilmesi şeklinde tanımlayabileceğimiz uygulamaya "kısmi" bir denetim getirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede bir taraftan defterlerin düzenli olarak payitahta yollanarak denetlenmesi şeklinde uzaktan denetim, diğer taraftan da gerek görülen kazalara bir nazır yollamak suretiyle yerinde denetim şeklinde ikili bir yapı kurulmaya çalışılmıştır. Bu düzenlemeler kalıcı olmamakla birlikte Tanzimat döneminde taşra maliyesiyle ilgili düzenlemelere bir geçiş niteliğinde olmuştur. Kazalara nazır atamaları Rumeli ağırlıklıdır. Bununla birlikte Anadolu'da Bursa'ya da tekâlif nazırı unvanıyla bir memur yollanmıştır. Makalede, Bursa'ya ilk nazırın atandığı 1795 yılından uygulamanın sonlandırıldığı 1799 yılına kadarki süreç, Bursa kadı sicilleri ve diğer arşiv kayıtlarına dayanılarak incelenmiştir. Bu çerçevede Bursa'ya bir nazır yollanmasının nedenleri, nazırın yetki alanı, icraatı, görevden alınması ve son olarak kazanın iç işleyişi üzerinde uygulamanın etkileri hakkında bir analiz ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: III.Selim, tevzî defterleri, defter nazırı, tekâlif nazırı, Bursa.

Abstract

At the end of the 18th century, the Ottoman Empire implemented regulations concerning *tevzî defterleri* (apportionment registers), which recorded public expenses and certain taxes distributed among provincial residents under a collective responsibility system. From the late 17th century to the early Tanzimat period, the central administration made some efforts to control this system partially. To achieve this, it introduced a dual oversight mechanism: officials in the capital audited the registers while appointed *nâzırs* supervised implementation at the local level. Although these regulations were not permanent, they were a transitional step towards reforming provincial finances during the Tanzimat period. These appointments, however, were rare and mostly confined to Rumelia. One notable exception was the assignment of a *tekâlif nâzırı* to Bursa. This study examines the period between 1795, when the first nazır was appointed in Bursa, and 1799, when the practice ended, drawing on Bursa qadı court registers and other archival sources. This study examines the reasons for appointing a nazır to Bursa, the scope of his authority, his actions, his dismissal, and the impact of this practice on the district's internal administration.

Keywords: Selim III, apportionment registers (tevzî defterleri), defter nazırı, tekâlif nazırı, Bursa.

* Sorumlu yazar / Corresponding author & Bursa Uludağ Üniversitesi niluferalkan@uludag.edu.tr

Araştırma Makalesi / Research Article & Benzerlik / Similarity: 2

Başvuru / Submitted: 3 Ocak 2025 & Kabul & Accepted: 5 Nisan 2025

Atif / Citation: Günay, N. A. "III. Selim Döneminde Taşra Maliyesine Müdahaleler: Bursa'ya Tekâlif Nazırı Ataması ve Etkileri [1795-1799]", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 26 (2025): 85-104.

Giriş

18. yüzyılın ikinci yarısında arka arkaya gelen Osmanlı-Rus savaşlarının erte-sinde¹, Sultan III. Selim (1789-1807) bir reform hareketi başlatmıştır. Nizâm-ı cedîd adını alan harekette askeri alandaki reformlar ağırlıkta olsa da mali ve idari alanda da bazı düzenlemelere gidilmiştir.² Bu çerçevede kazalarda gücünün zirvesinde olan âya-nın, merkezi yönetimin denetiminden büyük ölçüde uzak bir şekilde yönettiği tevzî def-terleri³ uygulamasına yönelik bir ferman yayınlanmıştır. 1792 yılı Aralık ayında çıkarı-lan ferman⁴ ile kazalara yılda en fazla iki defa tevzî defteri (masraf defteri, salyâne def-teri) hazırlanabileceği ve defterlere nereye ve neden harcandığı belirsiz herhangi bir harcamanın dahil edilemeyeceği bildirilmiştir. Ayrıca artık defterler payitahtta bulunan nazırların onayına sunulacak ve ancak onlardan ruhsat alındıktan sonra reyadan

¹ 1768-1774 Osmanlı-Rus ve 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşları Osmanlı ordusunun eksikliklerini gözler önüne sermiştir. Ayrıca savaş ekonomisinin neden olduğu buhran ve taşrada bir kısmı doğrudan âyandan kaynaklanan asayiş sorunları da dönemin öne çıkan meseleleri halindedir. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2000), 211; Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomi Tarihi*, ed., Halil İnalçık ve Donald Quataert, çev., Ayşe Bertkay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 761; Fikret Adanır, “Balkanlar ve Anadolu'da Yarı Özerk Taşra Güçleri”, *Türkiye Tarihi 1603-1739 Cilt III: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, 2.bs., ed., Suraiya Faroqhi, çev., Fethi Aytuna, (İstanbul: Kitap Yayınevi 2011), 207-210.

² Sultan III. Selim, öncelikle ulema ve ricalden devletin durumu ve neler yapılması gerektiği konusunda layihalar talep etmiştir. Hazırlanan layihalarda askeri teşkilatın yenilenmesi gerekliliği ön planda olsa da modern bir askeri teşkilatın iyi işleyen bir mülki idare ile mümkün olacağı fikri de işlenmiştir. Özellikle vergi tahsil sisteminin düzenlenmesine ihtiyaç olduğu vurgulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII (İstanbul2007),s.175. Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca'dan Tanzimât'a İslahât Düşünceleri”, *İlmi Araştırmalar*, 8, (1999): 33; Özlem Başarır, “Osmanlı Morası'nda İdari ve Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/68 (2020): 282-284.

³ Osmanlı taşra maliyesinde 17. yüzyıl sonlarından Tanzimat dönemi başlarına kadar sürdürülen tevzî def-terleri uygulamasında, kazalarda bazı kamusal işler için yapılan masraflar, belirli aralıklarla halka bir ödeme yükümlülüğü olarak paylaştırılmaktaydı. Bu işlem özet bir şekilde masraf kalemleri ve kaza sakin-lerine nasıl taksim edildiklerini gösteren listeler halinde (defterler) kadı sicillerine kaydedilmekteydi. 18. yüzyıl sonlarından itibaren çıkarılan fermanlarla defterlerin bir suretlerinin denetlenmek üzere İstanbul'a gönderilmesi buyurulduğundan, defterlerin Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nde de çoğunlukla sadece masraf listelerinden oluşan kısımlarının kopyaları bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bkz. Yavuz Cezar, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üze-rine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 9 (1996): 89- 143; Christoph Neumann, “Selanik'te Onse-kizinci Yüzyılın Sonunda Masârif-i Vilâyet Defterleri Merkezî Hükümet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Malî İşlemler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 16 (1998): 69-97; Ahmet Tabakoğlu, “Tekâlif”, TDV İslâm Ansiklopedisi XL (İstanbul 2011), s. 336-337; Yakup Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzî Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş”, *Tarih Dergisi* 65/1 (2017): 29-62; Ali Açık ve Abdurrahman Sağır, “Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *Ta-rih Dergisi* 41 (2005): 95-146.

⁴ Tevzî defterlerinin denetlenmesi amacıyla daha önce 1779 yılında da bir ferman çıkarılmıştır. Ancak uygulamaya konulamamıştır. Bkz. Yücel Özkaya, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Tevzî Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1981): 141.

tahsilata başlanabilecektir. Gereksiz ya da fahiş bir harcamanın tespiti durumunda ise kadı, âyan ve iş erlerine sert cezalar verilecektir.⁵

Böylelikle Rumeli, Anadolu ve Mora için olmak üzere atanan üç nazır ile reayanın üzerinde büyük bir yük haline gelen tevzî defterlerine bir düzen verilmesine yönelik bir adım atıldığı görülmektedir. Sonradan bazı kazalara masraf defterlerinin hazırlanması ve masrafların reayaya dağıtılması sürecine yerinde nezaret etmek üzere birer defter nazırı⁶ da yollanmıştır. Ancak gerek payitahttaki nazırlar (defâtir nazırları) ile uzaktan denetim, gerekse kaza defter nazırları (tekâlif nazırları) ile yerinde denetim konusunda bir istikrar veya imparatorluğun tüm kazalarını kapsayan bir kurumsallaşma sağlanamamıştır.⁷ Daha çok 18. yüzyıl sonlarında âyanın ve kadıların keyfi uygulamaları karşısında merkezi otoritenin denetimi kısmen de olsa artırılmıştır. Bu açıdan konuyla ilgili alınan önlemlerin Tanzimat dönemi idari reformları öncesinde bir geçiş dönemine işaret ettikleri ve hatta merkezi otoritenin taşrada yeniden hissedilir olmasına katkı sağladıkları söylenebilir.

Bu makalede yukarıda özetlenmeye çalışılan genel anlatı içinde bir alt başlık diyebileceğimiz Bursa'ya yapılan tekâlif nazırı ataması ele alınacaktır. Kadı sicilleri ve diğer arşiv kayıtları üzerinde yapılan ön araştırma, defter nazırlarının her kazada aynı şekilde çalışmadığını göstermiştir. Merkezi idarenin bir yandan defterleri payitahta toplayarak bir denetim mekanizması kurmaya çalışılırken, diğer yandan da kazadan kazaya değişen sorunlara göre farklı tutumlar sergilediği görülmektedir.

Konuyla ilgili literatüre bakıldığında kaza defter nazırlarına değinen Yücel Özkaya ve Sevinç Küçükoglu'nun çalışmaları öne çıkmaktadır.⁸ Yücel Özkaya, "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Tevzî Defterlerinin Kontrolü" adlı makalesinde, III. Selim döneminde konuyla ilgili alınan önlemleri geniş kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Özkaya, kazalara gönderilen defter nazırları konusuna Rumeli özelinde değinmiştir. Bu durum yerinde

⁵ M. Çağatay Uluçay, *18. ve 19. Yüzyıllarda Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*. (İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955), 53, 54 1. nolu dp.; Özkaya, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzî Defterleri", 145.

⁶ Dönemin kayıtlarında payitahta görevlendirilen nazırlar için "*defâtir nazırı*" ya da "*Anadolu defâtirinin kontrolüne me'mûr*" ifadelerinin kullanıldığı görülmektedir. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Maliye (C.ML.)*, 210/8663; BOA, *C.ML.*, 619/25501. Yine arşiv belgelerinde *tekâlif nazırı* ve *defter nazırı* ifadeleri ise kazalara yollanan nazırlar için kullanılmıştır. Bkz. BOA, *C.ML.*, 383/15722. Bursa Şer'iyye Sicilleri (BŞS), B260, 31a; BOA, *Cevdet Belediye (C.BLD.)*, 145/7231.

⁷ Tevzî defterleri ile ilgili kurulmak istenen denetim mekanizmasının problemleri Yavuz Cezar tarafından ele alınmıştır. Cezar, defterlerin düzenli gönderilmediğini, denetimin de yüzeysel olduğunu belirtmiştir. Araştırmacı İstanbul'da çalışacak yeterli nazır (defâtir nazırı) atanmadığı gibi atanan nazırların da kızdaki eski bürokratlar olduğunu belirtmiştir. Cezar, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında", 104-105.

⁸ 18. yüzyıl sonlarında devletin masraf defterlerine yönelik girişimleri Mora özelinde de Özlem Başarır tarafından ele alınmıştır. Merkezi yönetim, payitahta gönderilecek defterleri kontrol etmek üzere, Rumeli ve Anadolu için yalnız birer nazır görevlendirmişken, Mora'ya ait defterleri kontrol için ayrı bir nazır tayin etmiştir. Ayrıca 1793 yılında bölgeye yönelik bir kanunname hazırlanmıştır. Başarır, hem dönemin idari ve mali düzenlemelerinin arka planı hakkında ayrıntılı bir analiz sunmuş, hem de Mora'daki gelişmeleri incelemiştir. Başarır, "Osmanlı Morası'nda", 280-330.

denetimin Rumeli’de yoğunlaşmış bir uygulama olmasından kaynaklanmıştır.⁹ Ele alınan konuya en yakın çalışma ise L. Sevinç Küçükkoğlu’nun “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures at the End of 18th Century” adlı makalesidir. Küçükkoğlu, makalesinde payitahtta ve kazalarda vazifelendirilen defter nazırlarına odaklanmıştır. Araştırmacı tevzî defterleri üzerine merkezi idarenin giriştiği düzenlemeyi aşamalı bir şekilde incelemiştir. Payitahtta masraf defterlerini toplama, denetleme, gerekirse düzeltme ve ruhsat verme şeklinde özetleyebileceğimiz bir düzen kurulmaya çalışırken, kazalara defter nazırı atamalarına neden ihtiyaç duyulduğunu örnekleyerek tartışmıştır. Küçükkoğlu’nun tespitine göre Rumeli kazalarına yapılan atamalara 1793 yılı ortalarında başlanmıştır. Araştırmacı Karaferye, Kesriye ve Siroz kazalarına yapılan nazır atamalarının, ilgili kazalarda masraf defterleri konusundaki usulsüzlüklerin merkezi yönetime iletilmesi sonucu olduğuna işaret etmiştir.¹⁰

Küçükkoğlu’nun çalışmasıyla Bursa hakkında elde edilen veriler karşılaştırıldığında, nazırların çalışma prensipleri ve atanma şekilleriyle ilgili birçok ortaklık tespit edilmekle birlikte devletin Bursa’da farklı bir düzen kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bursa’da 1795-1799 yılları arasında devam ettirilen uygulamada, kazanın masraf işleri, tekâlif nazırı ve Bursa’dan beş esnaf kethüdası ile oluşturulan bir heyet tarafından yürütülmüştür. Diğer taraftan kazada daha önce bu işleri yürüten âyanın tevzî defterleriyle ilgili işlere müdahaleleri yasaklanmıştır. Makalede, Bursa Kadı Sicilleri ve diğer arşiv kayıtları birlikte kullanılarak, Bursa’ya yapılan atamanın nedenleri, nazır ve heyetinin icraatı ile uygulamanın kaza yönetimi üzerindeki etkilerine uzanan bir analiz amaçlanmıştır.

1. Bursa’ya Tekâlif Nazırı Ataması

Bursa’ya 1795 yılı Ekim ayı başlarında divan katiplerinden *Mehmed Efendi*, tekâlif nazırı olarak atanmıştır. Nazırın memuriyetini Bursa kadılığına bildiren fermana¹¹ atanmanın gerekçesi, memurun görevi ve nasıl çalışacağı hakkında da bilgi verilmiştir. Öncelikle atama, Bursa âyanının tutumu ile açıklanmıştır. Âyanın kendi çıkarlarına göre hareket ederek, tevzî defterlerini gereksiz kalemlerle şişirdikleri ve bunun sonucunda da *kâide-i belde* gereği masrafların büyük bir kısmını üstlenmiş olan esnafın zanaatlarını

⁹ Yücel Özkaya, Anadolu eyaletinde yalnız Ankara sancağı hakkındaki bir vakadan bahsetmiştir. Ankara Kadısı İstanbul’a bir ilam yollayarak, sancağın muhtelif kazalarında 1792 tarihli fermana aykırı uygulamaları aktarmıştır. Cevap olarak gelen fermana ise bu kazaların defterlerine sancağın merkez kazası olan Ankara’da bakılacağı ve bu görevin Anadolu Defâtir Nazırı Şerif Mehmed Efendi’ye verildiği bildirilmiştir. Özkaya bu fermanın uygulamaya konulmadığını ifade etmiştir. Ancak ferman merkezi yönetimin, tevzî defterlerinin denetlenmesi anlamında bir prosedürü yerleştirmeye çalışırken, kazaların durumlarına göre değişen idari çözümlere yöneldiğine işaret etmektedir. Özkaya, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzî’ Defterleri”, 149-150.

¹⁰ L. Sevinç Küçükkoğlu, “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures at the End of 18th Century”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)* 54 (2019): 241-276.

¹¹ Mehmed Efendi’nin tayin edildiğini bildiren Evâhir-i Rebiülahir 1210 (Ekim 1795) tarihli ferman için bkz. BŞS, B267, 49b-48a. Abdünnâfi Efendi’nin defter nazırı olarak atandığını bildiren 1798 tarihli fermanın büyük bir kısmı aynı ifadelerden oluşmaktadır. Krş. BŞS, B260, 6 a-b, 7a.

birakacak hale geldikleri belirtilmiştir. Belgeye göre şehrin işleri *Cizyedârzâdelerin*¹² vefatlarından sonra *Baş Müderris Remzîzâde Abdülbâkî* ile yine Bursa müderrislerinden *Hammâmîzâde Mustafa*, *İmâmzâde*, *Attarzâde* ve *Nakîb Yörükoğlu Mehmed* adlı kişilere bırakılmıştır¹³. Bursa âyanından oldukları belirtilen bu kişilerin birbirlerine üstün gelme mücadelesine düştükleri gibi masraf defterlerini de kendilerine maddi çıkar sağlamak için bir araç olarak kullandıkları anlatılmıştır.

Yukarıda belirtildiği üzere Rumeli'ye yapılmış diğer nazır atamalarında, ilgili kazaların masraf defterleri hakkında divana bildirilen usulsüzlükler etkili olmuştur.¹⁴ Bu doğrultuda atamanın gerekçelerini çözümleyebilmek amacıyla 1795 yılı öncesinde payitaht ile Bursa arasındaki yazışmalara bakılmıştır. 1794 yılı Bursa tevzî defteri hakkındaki bir kayıta, kazada üç yıldan beri esnaftan ve bazı köylerden ödenemeyen hisselerin topluca sonraki deftere ek bir masraf kalemi olarak aktarıldığı belirtilmiştir. Ancak Bursa'da masrafların önce şehrin zenginlerinden senetle borç alınarak karşılanıp sonra tahsil edilmesi uygulaması yerleştiği için, alacaklılara ödemeler yapılamadığında borçlar da faizle katlanarak artmıştır. 1794 yılında bir önceki yıldan devreden borç 30.000 kuruşa ulaşmıştır. Bu durum, şehrin ileri gelenleri ile esnaf kethüdalarından oluşan bir grup tarafından kaza mahkemesine taşınmış ve bir ilamla merkezi yönetime bildirilmiştir.¹⁵ Aşağıda tekrar ele alınacak olan sorun, nazır yollandıktan sonra da bir süre çözülememiştir. Fermanda atıfta bulunulan *kâide-i belde* nedir? Masraf defterleri uygulamasında, dini (müslim-gayrimüslim) ve sosyal statüsü (askeri-reaya) ne olursa olsun, kaza sakinleri defterlere giren giderlere katılmakla yükümlüdürler. Masraflar, genellikle kaza merkezindeki mahallelere ve köylere, bu birimlerin avâız ve nüzûl hâneleri esas

¹² Cizyedârzâdeler, Bursa'nın en öne çıkan âyan ailesidir. Bursa Cizyedârî Hacı Hüseyin Ağa, 1760'ların sonlarından başlayarak, öldüğü tarih olan 1784 yılına kadar Bursa'da âyan reisliği yapmıştır. Kendisinden sonra 19. yüzyıl başlarına değin, aynı aileden bu derece etkin bir kişi çıkmamıştır. 1809-1812 tarihleri arasında Cizyedârzâde ailesinden Mehmed Hüsameddin Efendi, Bursa âyan reisliği görevini yürütmüştür. Aslen müderris olmakla birlikte İzmir ve Mısır mollalıkları da yapmış olan Hüsameddin Efendi, yine âyandan Mizancı Hacı Ali Ağa ile 1810'larda Bursa'da yaşanan âyanlık mücadelelerinde karşı karşıya gelecektir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Özer Küpeli, "Ayan ve Muhasebesi Cizyedârzâde Mehmed Hüsameddin Efendi'nin Bursa Ayanlığı ve Muhasebesi", *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, ed., Musa Şamil Yüksel (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2017), 193-194.

¹³ 30 Kasım 1793 tarihli Bursa, İnegöl ve İznik medreselerine yapılan müderris atamalarını aktaran bir belgede isimleri yer almaktadır. BOA, *Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III.)*, 302/17694. 1793 yılında Çelebi Sultan Mehmed Medresesi, Bursa'nın en yüksek yevmiyeli medresesi olduğundan Remzîzâde'ye de baş müderris denilmiştir. Ercan Alan, "Yeni Bir Belgeye Göre Bursa Müderrislerinin Gelirleri", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2018): 215.

¹⁴ Küçüköğlü, "New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures", 257.

¹⁵ 1208 Zilhicesinden 1209 senesi Rebiülahir ayı sonuna kadarki (30 Haziran 1794-23 Kasım 1794) masrafların listelendiği bir tevzî defteri Anadolu Defâtir Nazırının kontrol etmesi amacıyla payitahta yollanmıştır. Tevzî defterinin ekindeki belgede devreden borç meselesi anlatılmıştır. Belgeden eksik meblağın üç yıl boyunca masraf defterlerine aktarıldığı belirtilmiştir. 1794 yılında borç faiziyle birlikte 30.000 kuruşa ulaşmıştır. Tevzî defterinde listelenen toplam masraf ise 38.615 kuruş 34 paradır (3.500 kuruşluk bir tenzilât ile 42.115 kuruştan bu rakama ulaşmıştır). Ancak denetlenmek üzere yollanan defterde devreden borcun listelenmediği belirtilmelidir. Bkz. BOA, *C.M.L.*, 210/8663.

alınarak, taksim edilmekteydi.¹⁶ Ancak kazaların kendine özgü uygulamaları da vardı. İşte masraf defterlerinin kapsamı ve masrafların nasıl pay edileceği konusunda kazadan kazaya değişen ilkelere *kâide-i belde* deniliyordu. Bursa'nın kaidesinin temelinde ise masrafların şehirdeki mahallelere değil de esnaf taifeleri ile kazanın köylerine taksim edilmesi vardı. Ek olarak dağıtımda ağırlık da esnafın üzerindeydi. Küçük değişiklikler olmakla birlikte her defterde masrafların yaklaşık %75'i esnafa %25'i ise köylere pay edilmekteydi.¹⁷ Köylerde yine avâriz hâne hesabı ile katılım payları tespit ediliyordu. Esnaf için yapılan hesaplamada da bazı kurallar izlenmekteydi. Öncelikle bir esnaf taifesinin ürettiği ürünü başka bir taifenin satması beldenin düzenine aykırıydı. Buna rağmen bu tür bir satış olursa, ilgili taife bu malı üreten asıl taifenin *yamağı* olarak kabul edilmekteydi. Bu maddeden dolayı, masrafların paylaşılması sırasında *yamak* olan taife malını sattığı taifenin hissesine *iâne ve imdâd* adıyla bir katkı sağlamak durumundaydı.¹⁸ Yerleşmiş bir diğer uygulama da han tüccarının masraf defterlerinin dışında tutulmasıydı. Aralık 1799'da bezzâzlar (kumaş satıcıları) kendilerinden hisse talep edilirken, aynı ürünleri hanlarda satan tüccarın defterlere dahil edilmemelerinden şikayetçi

¹⁶ Cezar, "18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında", 93-94. Bursa'daki uygulamanın bir benzeri Tokat'ta görülmektedir. Bkz. Açıklık ve Sağırılı, "Tokat Şer'iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri", 70. Ebubekir Sıddık Yücel ise 18. yüzyılın son çeyreğinde Sivas Şer'iyye sicillerindeki 6 adet masraf defterini incelemiştir. Araştırmacının bulgularına göre kazada masraflar, yalnız mahallelere ve köylere değil esnaf taifelerine de dağıtılmıştır. Ebubekir Sıddık Yücel, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sivas Şer'iyye Sicillerindeki Salyâne Kayıtları", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (2016): 72-76.

¹⁷ İncelediğimiz dönemde Bursa tevzî defterlerinin toplu analizi ele alınması gereken bir mesele olmakla birlikte makalenin amacını aşacağı için makaleye dahil edilememiştir. Defterlerde esnaf taifeleri genel olarak aynı sırayla sıralanmaktadır. Bunların arasında Bursa'daki tekstil alanındaki uzmanlaşmanın etkisiyle kumaş üreten ve satanların farklı kollara bölündükleri (kazzâzân, dîbâciyân, bezzâzân, inceciyân, yasdıkçıyân, hallacân ve hayyâtân) görülmektedir. Ancak hisse olarak bakıldığında genel olarak en çok ödemeyi başçıyân (sakatatçılar) taifesinin yaptığı belirtilmelidir. Mefail Hızlı, "Bursa'da "Tekâlif-i Örfiyye" Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001): 40; BŞS, B80, 102a-b.

¹⁸ Kâide-i beldenin ayrıntıları bu konuda esnaf arasında bir sorun çıktığında arşiv belgelerine yansımıştır. 1792 yılı Eylül ve Aralık aylarına ait iki belgede yamaklık konusu anlatılmıştır. Belgelerin yazılmasına sebep olan sorun ise bezzâzlar ve yorgancılar arasındaki anlaşmazlıktır. Yorgancılar kendilerinin hallaçlara yamak olduklarını, dolayısıyla onların hissesine destek verdiklerini bildirmişlerdir. Bezzâzlar ise yorgancıların asıl onların ürettiği astarı sattıkları için eskiden beri kendilerine yamak sayıldıklarını ifade etmişlerdir. Aynı kayıtlarda yorgancılar dışında kökçü, abacı, okçu, basmacı, beledici, futacı ve kutnici taifelerinin de bezzâzlara yamak oldukları kaydedilmiştir. Bu esnaf kolları da durumlarına göre %5, %10 ya da %20 gibi değişen oranlarda bezzâzlara destek olmuşlardır. Bu konudaki belgeler için bkz. BOA., *AE.SSLM.III*, 284/16543; BOA., *C.ML.*, 47/2184.

olmuşlardı.¹⁹ Nitekim Bursa kadı sicillerindeki muhtelif defterlere bakıldığında gerçekten han tüccarından tahsilat yapılmadığı görülmüştür.²⁰

Bursa’da tevzî defterleriyle ilgili uygulamaları değerlendirirken, defterlerin kapsamını da dikkate almak gerekmektedir. Çünkü bazı kazalarda, defterlere sadece ilgili beldede yapılan harcamaların değil, imdâd-ı hazariyye ve seferiyye gibi vergiler ile iâne-i cihâdiyye, bedel-i ağnam, avâız ve nüzûl gibi merkez adına toplanılan vergilerin eklendiği bilinmektedir. Bu konuda standart bir uygulamadan söz edilememektedir.²¹ 1795-1799 tarih aralığında tespit edilen Bursa tevzî defterlerinin içeriğine bakıldığında ise askeri harcamalar, imdâdiyye vergileri, Bursa kazasından gelip geçen, bazen kazada konaklayan devlet görevlileri ve maiyetlerinin masrafları, mübaşir ücretleri, tatar ve ulakların harcırahları ile atları için alınan ücretlerin listelendiği görülmektedir. Ek olarak defterlerin hazırlanmasında çalışan nazır, şehir kethüdası, kadı ve kâtip ücretleri ile Ramazan Bayramı’nda atılan top için barut, cami muvakkitinin ücreti gibi kazaya ait çeşitli masraflar defterlerde yer almıştır. Ancak kadı sicillerinde bedel-i nüzûl ve avâız ile kürekçi ve kalyoncu bedeli gibi vergiler için ayrı defterler tutulduğu görülmüştür. Ayrıca bunlar şehrin mahallelerine ve Bursa köylerine tevzi edilmiştir.²² Dolayısıyla tevzî vergi sistemi ile tahsil edilen her verginin esnafa yüklendiğini söylemek mümkün değildir. Ancak Bursa’da yerleşmiş olan düzen, söz konusu tevzî defterleri olduğunda uygulamayla ilgili aksaklıklardan en çok esnafın etkilenmesine sebep olmuştur. Bursa, 18. yüzyıl sonlarında 15. ve 16. yüzyıllardaki kadar gözde bir ticaret merkezi değildir.²³

¹⁹ H. 13 Receb 1214 tarihli belgede bezzâzlar, birkaç seneden beri maddi olarak güçlerinin azaldığını ve masraf defterlerindeki hisselerini destek almadan ödeyecek hallerinin kalmadığını bildirmişlerdir. BOA.C.BLD. 112/5571. Bu durum nazır ataması açıklanırken, ilgili arşiv belgesine dayanarak fazla masraf ödemekten bellerinin büküldüğü şeklinde açıklanmıştır. Ancak mesele konunun dışında olsa da pamuklu üretiminin 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl başlarında Bursa’daki durumu ile de ilgili olmalıdır. Halil İnalıcık’ın bu tarihlerde Hint pamuklularının Osmanlı pamuklu sanayii üzerine etkilerine dair tespitleri için bkz. Halil İnalıcık, “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, 2bs., İstanbul: Eren Yay.1996, 259-317.

²⁰ Bursa Kadı Sicillerinde tespit edilen masraf defterlerinde han tüccarı ya da han adları geçmemektedir. Cafer Çiftçi, “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/6, (2004): 74-75; Hızlı, “Bursa’da Tekâlif-i Örfiyye Uygulamaları”, 31-33; BŞS, B215, 24 a-b, 25 a-b, 26 a-b; BŞS, B251, 51a-b; BŞS, B275, 92b. Açıklık ve Sağırılı, aynı dönemde Tokat’ta han tüccarından da tahsilat yapıldığına işaret etmişlerdir. Tokat masraf defterlerinde, esnaf taifelerinin adları gibi Tokat’taki muhtelif hanların adları da listelenmiştir. Açıklık ve Sağırılı, “Tokat Şer’iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri”, 105-107,140.

²¹ Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma”, 39.

²² Örneğin bkz. BŞS, B251, 54 a-b; BŞS, B260, 33 a; B265, 43a-b. BOA, *Bab-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemi Defterleri (D.BŞM d.)*, 06650.

²³ Bursa 14.yüzyıldan 16. yüzyıl ortalarına kadar başta ipek ticaretinin olmak üzere doğu-batı ticaretinin önemli bir antreposu konumundadır. Bu yüzyıllarda şehirde bilhassa İran ham ipeğine dayalı ipekli dokumacılık da gelişmiştir. Ancak 16. yüzyılda şehre gelen ithal ham ipeğin (Safevilerle savaşlar nedeniyle) azalmasının da etkisiyle şehirde yerli ham ipek üretimi yükselişe geçmiştir. Diğer taraftan Halep sonra İzmir ham ipek pazarı olarak Bursa’nın önüne geçmiştir. Halil İnalıcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, cilt 1, çev., Halil Berktaş (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), 267-296, 300-302; Özer Ergenç, XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006), 218-221.

Ancak şehri 18. yüzyılda ziyaret eden seyyahların anlatımlarından, şehirde yoğun bir ham ipek üretimi ve ipekli dokumacılık ile bunlara dayanan bir ticaretin olduğu, ayrıca Bursa'nın doğu-batı yönünde Anadolu üzerinden taşınan ürünler için bir pazar olma özelliğini koruduğu anlaşılmaktadır.²⁴ Dolayısıyla tekâlif nazırının atandığını bildiren fermana esnafın zanaatlarını bırakacak raddeye geldiklerine dair ifadeler de merkezî yönetimin kentin ekonomik potansiyelini gözettiğinin bir işareti olarak görülebilir.²⁵

Nazırın atandığını bildiren fermana, tevzî defterleriyle ilgili sorunun müsebbibi olarak Bursa âyanına işaret edilmektedir. Bu noktada şehirde yaşanan başka olayların da Bursa âyanının merkezî yönetim nazarındaki olumsuz imajına katkısı olduğu belirtilmelidir. Ağustos 1795'te şehir sakinlerinden Mizânî-i Esbak Seyyid Hâfız Mehmed Emin Efendi, payitahta Bursa âyanını sert bir şekilde eleştirdiği jurnal benzeri bir mektup yollamıştır. Mehmed Emin Efendi, arşivde bir özetine ulaşılan mektubunda²⁶, yukarıda bahsi geçen 1795 yılı Ekim ayı başlarına ait fermandaki Bursa âyanıyla ilgili değerlendirmelere göre²⁷ çok daha ayrıntılı bir şekilde Cizyedâr Hüseyin Ağa'nın vefatından sonra şehir yönetiminin günbegün bozulduğunu, müderrislerden oluşan belde âyanının ise birbirlerinin açığını yakalamaya çalışmaktan, Bursa'da yaşanan Ermeni Kilisesi yangını ve bazı asayiş olaylarının²⁸ üstesinden gelemediklerini aktarmıştır. Nitekim

²⁴ Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, çev., Serdar Alper (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 86-87.

²⁵ Bursa'nın 18. yüzyıl sonlarında merkezî yönetim tarafından önemli bir maddî kaynak olarak görüldüğünün bir işareti de 1788-1789 tarihlerinde Bursa'dan yapılan iç borçlanmadır. Osmanlı Devleti, Rusya ve Avusturya ile iki cepheli bir savaşa girmiş olduğundan savaşı finanse etmek için Bursalı zenginlerden zorunlu bir borç talep etmiştir. Nilüfer Alkan Günay, "Osmanlı Yönetiminin Bursalı zenginlerden Borç Alma Girişimi (1787-1792)", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/23 (2012): 272-274.

²⁶ 3 Safer 1210 (Ağustos 1795) tarihli belgenin baş kısmında, asıl mektubun bir özeti olduğu belirtilmiştir. BOA, *AE.SSLM.III*. 327/ 19008.

²⁷ Mehmed Emin Efendi'nin şehir yönetiminin durumu hakkındaki tespitin benzerine yaklaşık bir buçuk ay sonraya ait ilk nazırın atandığını bildiren fermana "*Cizyedârâdelerin vefâtından sonra*" diye başlayan bir cümle ile yer verilmiştir. Krş. BOA, *AE.SSLM.III*. 327/ 19008; BŞS, B267, 49b-48a. Hatta 1795 yılından 1802 yılına değin tekâlif nâzırlığı uygulaması hakkında ulaşılan çoğu kayıta aynı ifadeler yinelenmiştir. Bkz. BŞS, B265, 51b; BŞS, B260, 6a-b; BŞS, B278, 20b; BŞS, B80, 106b-105b.

²⁸ Hâfız Mehmed Efendi'nin bahsettiği asayiş olaylarının başında Ermeni Kilisesi vakası bulunmaktadır. 29 Nisan 1794 tarihinde yaşanan olayda, padişahın izni olmadığı halde Ermeni Kilisesi tamirine başlandığı ve üstelik yapının büyütüldüğü iddiası etrafında galeyana gelen bin kadar kadın ve kırk kadar eşkıya, bahsi geçen kiliseyi, yanındaki bazı Ermeni evlerini yakmışlardır. Ayrıca bu kalabalık, semt pazarına girerek, reyanın malına zarar vermiş, en son Bursa'daki iki mahkemeyi bastıktan sonra durmuşlardır. Aktarılan farklı ve tutarsız bilgiler nedeniyle merkezî idare tarafından bir mübaşir gönderilerek olay araştırılmıştır. Müderris Nizâmzâde Nizameddin Efendi ve İmâm Câbizâde Mustafa adlı iki kişi, kilise tamiri hakkında halkı tahrik ettikleri gerekçesiyle sürgün edilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İsmail Yaşayanlar, "Bir Arada Yaşama Kültürünün Zedelenmesi: 1794 Bursa Ermeni Kilisesi Yangını Örneği", *19. ve 10. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 5-7 Ocak 2015 Bildiriler*, (İstanbul: Şen Yıldız Yayıncılık, 2015), 121-124; Kâmil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.II, haz., Hüseyin Algül vd. (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009), 256. Bu vaka haricinde Mizânî-i Esbak Seyyid Hâfız Mehmed Emin Efendi, 1795 yılında kazaya dadanan bir eşkıyanın verdiği zararı da aktarmıştır. Bahsi geçen eşkıya ise Yılancıoğlu Osman olmalıdır. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.IV, 17.

Ağustos 1795 tarihinde Hudâvendigâr sancağı müteselliminin değiştirilmesi ve eski mütesellim Hâfiz İsmail'in yeniden mütesellimliğe atanması buyurulmuştur.²⁹

Merkezi yönetimin 1795 öncesi birkaç yılda Bursa'da masraf işlerinin yönetilmesi ve âyanın durumu hakkında etraflı bir bilgi akışına sahip olduğu görülmektedir. Fermada tekâlif nazırının, şehrin masraflarını yine şehrin beş esnaf kethüdasıyla beraber idare edeceği bildirilmiştir. Bu işlere bahsi geçen müderrislerin ve diğer ileri gelenlerin karışması yasaklanmıştır. Hatta iki kişinin daha ismi verilmiştir: *Silahşor Mizâncı Dâmâdi es-Seyyid Ahmed ve kayınpederi kuzâtdan Mizâncı Hâfiz*. Yine ulema kökenli olduğu anlaşılan Mizâncı Hafız, yukarıda bahsi geçen mektubu yollayan Mizânî-i Esbak Seyyid Hâfiz Mehmed Efendi olmalıdır. Bu kayınpeder ve damat da tevzî defteri işlerine müdahaleden men edilmiştir. Dolayısıyla onlar hakkındaki izlenimin de diğer âyandan pek farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Son iki isim de dahil olmak üzere sayılan kişilerin, masraf işleriyle ilgili bir soruna neden olmaları halinde, aileleriyle birlikte bir daha Bursa'ya adım attırılmamak üzere İzmir'e sürgün edilecekleri de fermana eklenmiştir. Bursa Nâibi de tevzî defterleri konusunda nazır ve onunla çalışacak olan beş kişinin onayı olmadan bir harekette bulunmayacaktır. Mütesellimin ise masraf işlerinin dışında kalan işlerle ilgileneceği ve sancağın asayişini sağlamakla görevli olduğu belirtilmiştir. Bu durumda âyan ve mütesellim tevzî defterleri işine müdahaleden men edilirken, nâib ise defter nazırı ve yanında çalışacak esnaf kethüdalarına tabi bir şekilde sürece dahil edilmiştir.

Bu gerekçe ve koşullarla Bursa'ya üç kez tekâlif nazırı atandığı tespit edilmiştir. 1795 yılı Ekim ayı başlarında atanan tekâlif nazırının (Mehmed Efendi) yerine, 1797 yılı Ağustos sonlarında yine dîvân katiplerinden başka bir Mehmed Efendi atanmıştır.³⁰ Daha sonra 6 Ağustos 1798 tarihinde kendisinin görevinde hatalı davranışları ve ilgisiz tutumu görüldüğü için yerine üçüncü bir nazır (Abdünnâfi Efendi) tayin edilmiştir.³¹ Ancak Abdünnâfi Efendi'nin memuriyeti kısa sürmüş, 18 Ocak 1799'da diğer nazırlar gibi görevine son verilmiştir.³² Bu durumda Ekim 1795 tarihinden 18 Ocak 1799 tarihine kadar Bursa'da bir tekâlif nazırının görevli olduğu anlaşılmaktadır.

Nazırın ve heyetinin görev tanımı konu hakkındaki hemen her fermada yinelenmiştir. Bu belgelerden Ağustos 1798 tarihli bir fermada nazırın ve heyetinin görevi "*cümle masârifin nâzırın re'y ve tenbîhiyle beşer nefer esnaf kethüdaları ma'rifetiyle idâre olunub her ne sarf olunur ise nâzır defterine ve sicill-i mahfûza (kadı sicili) kayd olunmak....*" şeklinde tanımlanmıştır.³³ Dışarıdan herhangi bir müdahaleye karşı, esnaf kethüdalarının yazısı ve nazır mührü ile hareket edilmesi buyurulmuştur. Burada kadı

²⁹ Bu karar Hafız Mehmed Emin Efendi'nin mektup özeti üzerine yazılmıştır.

³⁰ BŞS, B260, 6a-b. 1212 yılı Cemaziyelahir ve Zilkade ayları arasına ait defterde kendisinin adı es-Seyyid Mehmed Bey Efendi olarak belirtilmiştir. BOA, *D.BŞM* d., 06650.

³¹ H. 23 Safer 1213 (6 Ağustos 1798) tarihli belgede Abdünnâfi Efendi'nin tayin edildiği de belirtilmektedir. BOA, *C.ML.*, 113/5038.

³² 1799 yılına ait bir tevzi defterinden Abdünnâfi Efendi'nin 11 Şaban 1213 (18 Ocak 1799) tarihinde görevine son verildiği anlaşılmaktadır. BOA, *C.ML.*, 383/15722.

³³ BŞS, B260, 9b-10a.

sicili dışında bir de nazır defterinden bahsedilmektedir. Muhtemelen yapılacak masraflar ve onlar için alınan borçların kaydedildiği nazır defterlerine ne yazık ki ulaşılamamıştır. Temize çekilen defterler nazır ve beş kişiden oluşan heyetinin mühürleri ile altı ayda bir Anadolu Defâtir Nazırının onayına sunulacaktır. Tahsilat ancak onay alındıktan sonra yapılabilecektir. Bunun dışında kayıtlarda nazırın görevi ile ilgili sıklıkla *tenkih* etmek ve *münakkih* defter ifadelerinin geçtiği de dikkati çekmektedir. Çünkü nazırın başlıca görevi, tevzî defterlerini *sahih*³⁴ olmayan masraflardan temizlemektir. Yine aynı sebeple payitahttaki nazırdan ruhsat alan deftere de *münakkih defter* (temizlenmiş-ayıklanmış defter) denilmiştir.³⁵

Nazırların maaşları ise altı ayda bir tevzî defterine 6.000 kuruş olarak eklenmiştir.³⁶ Yapılan atamaların ilgili kazalarda masrafların dağıtımında bir suistimalden şüphe edildiğinde veya kazadan bu konuda şikayetler olduğunda gerçekleştirildiği düşünülürse, nazırların ahali tarafından hoş karşılanacakları tahmin edilebilir.³⁷ Ancak yollanan nazırın maaşının (her ne kadar görevlilerin ücretlerini vazifeli oldukları yerden tahsil etmesi, Osmanlı taşra yönetimi için alışıldık bir durum olsa da) ahaliye yüklenmesi ilginçtir. Çünkü devletin defter nazırlığı uygulamasındaki amaçlarından biri tevzî defterlerinde halka yüklenen masrafları azaltmaktır. Nitekim defter nazırlığına son verilmesinde, nazır maaşının halk üzerinde oluşturduğu yük nedeniyle merkezi yönetime iletilen şikayetler etkili olmuştur.³⁸ Bursa’da uygulama üç yıl (39 ay kadar) sürdürülmüştür.

³⁴ *Masârif-i sahiha* incelediğimiz dönem kayıtlarında sıklıkla geçen bir ifadedir. Sahih masraf kısaca bir fermana dayanan, gerekçesi ve nereye harcanacağı belli olan masraflar olarak tanımlanabilir. Sahih olmayan (defterlerden ayıklanmaya çalışılan) masraflar ise hizmet-i mübâşiriyye, tatar harcırahı, hüddâmiyye gibi mesnetsiz (fermansız) harcamalar ile mütesellim, voyvoda, kadı, âyan vb. kişiler adına kaftan baha, hademe-i mahkeme, zahire baha, öş-r-i diyet gibi adlarla defterlere eklenen masraflardır. Dolayısıyla yekunu gereksiz şişiren kalemlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma”, 39.

³⁵ Örnek için bkz. *BOA.C.M.L.*, 619/ 25501; BŞS, B260, 6a; 27b-28a.

³⁶ Miktarı kazanın büyüklüğüne göre belirlenen nazır maaşları, ağır bir yük oluşturuyor muydu sorusu akla gelmektedir. Örneğin Bursa’da aylık 1000 kuruş olarak belirlenen nazır maaşına karşılık, Karaferye defter nazırının maaşı 700 kuruştur. “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures”, 261. Bursa’nın 21 Kasım 1797 ile 16 Mayıs 1798 tarihleri arasında ait defterde tahsil edilmesi gereken yekûn 49.101,5 kuruş olarak tespit edilmiştir. Bunun içinde 6.000 kuruşun oranı %12,2’dir. Anadolu Valisinin Kütahya’da Bursa’ya olan seyahat masrafları, konaklamaları ve beraberindeki maiyetinin giderleriyle birlikte 18.089 kuruş olarak hesap edilmiştir. Bu miktar aynı defterdeki en büyük masraf kalemidir. Masraf defterlerinde her daim yer alan hâkim ücreti ise 1.884 kuruş ve kâtip ücreti 50 kuruş olarak belirtilmiştir. Doğal olarak her tevzî defterinde listelenen masraflar, oranları ve yekûn değişiklik gösterir. Ancak nazır maaşının her defterde yer aldığı ve kazadaki mükelleflerin ödeme güçlüğü içinde oldukları hesaba katıldığında 6.000 kuruşun toplam içinde azımsanmayacak bir miktar olduğu söylenebilir. Bir karşılaştırma aracı olarak, 1770-1800 tarihleri arasında Bursa’da ev fiyatlarının ortalama 125 kuruş civarında olduğu, kentte en pahalı evlerin 1.750 kuruş civarında olduğu eklenebilir. Dolayısıyla nazırın Bursa’nın en pahalı evlerden alıp, geçim sıkıntısı çekmeden yaşayabileceği tahmin edilmektedir. Nilüfer Alkan Günay, “Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18.Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Yapılan Müsadereler”, *Belleten* 76/277 (2012): 798.

³⁷ Küçüköğlü, “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures”, 261.

³⁸ Temmuz 1802 tarihli bir ferman suretinde defter nazırlığının kaldırılmasının gerekçesi bu şekilde verilmiştir. BŞS, B80, 106b-105b.

Bu süre zarfında nazırların ve maiyetlerinin nasıl çalıştıkları, tevzî defterlerinde daha önce gözlemlenen sorunların çözülüp çözülemediği bundan sonraki başlıkta ele alınacaktır.

2. Bursa Tekâlif Nazırı ve Heyetinin İcraatı

Bursa'ya 1795 yılında gelen tekâlif nazırının nasıl karşılandığı ve kazanın masraflarıyla ilgili yeni usulleri yerleştirmekte zorlanıp zorlanmadığı bilinmemektedir. Ancak nazırın ona işleri devredecek bir selefinin olmaması ve ödenemeyen borç meselesini çözmek üzere yollanmışken, birlikte çalışması beklenen kişilerin doğrudan bu sorunun mağdurları konumundaki esnaftan olmaları muhtemelen zorlayıcı olmuştur. Nazır ve heyetinin çalışması hakkında en ayrıntılı veriye yukarıda bahsi geçen borç meselesi belgelerinden ulaşılmıştır. Bu belgeler Bursa'da tevzî defterleri hakkındaki işleyişe dair ayrıntılı bilgi sunmaktadır.

İlk nazır Mehmed Efendi ve heyeti, payitahta 13 Aralık 1795-6 Temmuz 1796 tarih aralığına ait tevzî defteri hakkında bir arz yollamıştır.³⁹ Deftere eşlik ettiği anlaşılan arzda son derece titiz davranarak, gereksiz hiçbir harcamanın yapılmamasını sağladıklarını belirttikten sonra kazadaki bütçe açığı probleminin devam ettiğini aktarmışlardır⁴⁰. Borcu kapatmak için, olabildiğince masrafları azaltmaya çalışarak borcu eritmeye çalışmak dışında başka bir çözüm üretilemediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte başka bir sorun daha aktarılmıştır. 1794 yılında devlet, Gemlik'te bir kalyon inşa edilmesini, bu kalyon için ihtiyaç duyulacak kereste, nakliye ve amele ücretlerinin de Hudâvendigâr sancağı kazalarından karşılanmasını buyurmuştur. Daha önce de benzer bir görevi başarıyla yerine getirdiği için İnegöl âyanından Derviş Paşazâde Numan Bey⁴¹ Kalyon Binâ Emini olarak tayin edilmiştir. Özetle Bursa kazasının hissesine 75 adet kerestenin temini, bunların Gemlik'e nakli ile kalyon inşasında çalışacak amelelerin bir kısım ücretleri düşmüştür. Bursa tekâlif nazırı ve heyeti, Yenişehir ve Kite kazalarında ağaçların nakliye ücretinin ağaç başına 220 kuruş çıktığını haber aldıklarından, bu hesaba göre murâbahacıardan (faizcilerden) senetle borç alıp Numan Bey'e 11.500 kuruş aktarmışlardır. Diğer taraftan da masraf defterine bu meblağı ekleyebilmek için Kapudan Paşa'dan buyuruldu talep etmişlerdir. Kapudan Paşa ise 220 kuruşun aşırı yüksek bir fiyat olduğunu belirtmiştir. Bursa kazasının ise ağaç başına 85 kuruş toplamasının yeterli olduğunu, her bir ağaç için 15 kuruşun da miriden karşılanacağını yazmıştır. Kısaca ellerindeki belge ile hazırladıkları masraf defteri arasında tutarsızlık oluşmuştur. Ayrıca fazladan tahsil ettikleri 4.000 kuruşun iadesini de alamamışlardır. Sonradan merkezi yönetim tarafından durumun değerlendirildiği, problemin nazırın iş bilmez ve dirayetsiz oluşundan kaynaklandığına hükmedildiği anlaşılmaktadır⁴².

³⁹ 1210 senesi Cemaziyelahir başından Zilhicce ayı sonuna kadar. BOA, C.ML., 619/25501.

⁴⁰ BOA, C. ML., 210/8663. BOA, C.ML., 619/25501.

⁴¹ Cafer Çiftçi, "Derviş Paşazâde Numan Bey'in Âyânlık ve Tersâneçilik Faaliyetleri", *Bellekten* 75/273 (2011): 393-398.

⁴² Nâzırın konu hakkında yolladığı arza karşılık alınan kararlar aynı belgenin alt kısmında görülmektedir. Bu kısımda "nâzır-ı mûmâ-ileyhe adem-i vukûfu ve adem-i dirâyeti"nin bildirilmesinin istenmesi merkezi yönetim nezdinde durumun nasıl ele alındığının bir işaretidir. BOA, C. ML., 619/25501.

Bundan sonra Anadolu Defâtir Nazırının denetiminde olarak, devreden bütçe açığı meselesi için bir mübaşir gönderilmiş ve Bursa'daki beş yıllık hesaplar incelenmiştir. Diğer bir ifadeyle Bursa kazası nazır ve heyeti son bir yılı kendi, önceki dört yılı ise Bursa âyanına ait olmak üzere beş yıllık evrakın incelendiği bir teftiş geçirmiştir. Teftiş, 1796 Aralık ayında başlayıp sonraki yılın başlarına kadar devam etmiştir. Sonunda 37.290 kuruşa ulaşan borcun, kendilerinin itirazlarına rağmen Hâdizâde Mehmed Esad Efendi⁴³, Remzizâde Abdülbâkî Efendi, Hammâmizâde Seyyid Mustafa Efendi, İmâmzâde Seyyid Mehmed Said Efendi, Nureddinzâde Seyyid Mehmed Kemâleddin Efendi, Attarzâde Ali Efendi ve Seyyid Mehmed Efendi'den tahsil edilmesi buyurulmuştur. Nazırın atandığını kazaya bildiren fermandaki isimlerin çoğunun adının burada da geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla sorumluluk Bursa'ya defter nazırı atanırken, kazanın işlerinden uzaklaştırılan âyana yüklenmiştir.⁴⁴

Aslında borç meselesinin kaynağında tevzî defteri uygulamasındaki temel çelişkinin olduğu da söylenebilir. Devletin beklentisi, fermansız hiçbir masrafın tevzî defterine işlenmemesi, altı ayda bir defterlerin payitahttaki nazırın denetimine sunulması ve ruhsat kazaya ulaşmadan masrafların tahsilatına girişilmemesidir. Diğer taraftan harcamaların da günü gününe yapılması beklenmiştir. Harcamaları tahsilattan önce yapabilmek için bulunan yöntem ise genel olarak borçlanmaktır. Örneğin Sivas'ta masraf giderleri için bedesten kethüdasından borç para alınmıştır. Ankara ve Kayseri'de ise esnaf ve hizmet verenlerle veresiye usulü ile çalışılmış, masraflar halktan tahsil edildikten sonra borçlar kapatılmıştır.⁴⁵ Tokat kazasında ise boyahane emini, şehir âyanı ve voyvoda ağadan borç alınarak ve sonradan faiziyle ödenmiştir.⁴⁶ Diğer bir ifadeyle tevzî defteri uygulamasında önce masrafların borçlanılarak karşılanması, tahsilattan sonra borçların ödenmesi olağan bir durumdur.⁴⁷ Sivas defterlerini inceleyen Ebubekir S. Yücel de aynı konuyla ilgili olarak, ödeme güçlüğü durumunda esnaf paylarının taksitlendirildiğine ya da bir sonraki yılın defterine aktarıldığına değinmiştir.⁴⁸ Dolayısıyla masraf defterleri için kısa süreli borçlanmanın kabul edilebilir görüldüğü anlaşılmaktadır.

Âyandan ve kaza kadılarında (incelenen dönemde ise nazır ve heyetinden beklenen), aslında devlete ait olan masrafların ivedilikle karşılanması, sarfedilen paranın halktan tahsil edilmesi, ancak bu işler yürütülürken vergi mükelleflerinin mağdur

⁴³ Kamil Kepecioğlu Bursa Kütüğü adlı eserinde ulemadan bazı Hadizâde ailesi fertlerine yer vermiştir. Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.II., 126-127.

⁴⁴ BOA, *C.BLD.*, 145/7231.

⁴⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. (Ankara: TTK Basımevi, 1991) 42; Açıkel ve Sağırlı, "Tokat Şer'iyeye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri", 114.

⁴⁶ Açıkel ve Sağırlı, "Tokat Şer'iyeye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri", 114.

⁴⁷ Musa Çadircı da 1822 yılına ait bir kayda dikkat çekerek, o tarihte de Bursa'da masrafların tek bir kişinin (âyan Abdullah Ağa) kendi cebinden karşılayıp, sonra 10 aylık masraf yekununun yine esnaf taifelerine ve köylere tevzî edildiğini aktarmıştır. Bkz. Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, 154. Bu işleyişin önce vergilerin tahsil edilmesi, sonra paranın gereken yerlere sarf edilmesi şeklinde tersine dönmesi (tevzî defterlerinden vergi-i mahsûsaya geçiş) ancak Tanzimat Dönemi ile mümkün olacaktır. Akkuş, "Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma", 49-50.

⁴⁸ Yücel, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sivas", 73.

edilmemesi (şikâyet etmemeleri) ve bu sayede sistemin devamlılığının korunmasıydı. Nazır ve heyetinin ne kadar tahsil edeceğini belirleyen ise fermanlardı. Gemlik'teki tersaneye tedarik zincirinin kurulması hakkındaki olayda görüldüğü üzere devletin verdiği vazifeler, başlangıçta planlandığı gibi seyretmediğinde ek yazışmalar gerektiriyordu. Bir tarafta hızla sonlandırılması gereken bir iş paketi, diğer tarafta ise titizlikle hazırlanması gereken bir tevzi defteri ve son olarak da bu deftere göre girişilmesi gereken bir tahsilat söz konusuydu. Borçlanma bu sistemde biraz da kaçınılmazdı. Nitekim 1795-1799 yılları arasında Bursa'da tekâlif nazırı ve maiyeti de şehrin masrafları ile ilgilenirken farklı bir yöntem takip etmediler. Payitahta yollanan evrakta Bursa kazasının mali işler sorumluları olarak, her birinin imza ve mühürleri olması dışında onlar da bir şehir kethüdası aracılığıyla borçlanarak işleri yürütmeye devam etmişlerdir.

Yine âyandan olan şehir kethüdası, şehre uğrayan devlet görevlilerini, sefere çıkan veya eşkıya izleyen askeri birlikleri, vazife yerlerine giden vali, mutasarrıf gibi görevliler ile maiyetlerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve konaklamalarını sağlamakla mükellefti.⁴⁹ Görevleri sırasında yapacağı harcamaları sonradan tahsil etmek üzere şehrin ileri gelenlerinden belirli bir faiz oranı ile borç para alarak yapmaktaydı.

Şehir kethüdasının⁵⁰ Bursa'da bir nazır varken nasıl bir çalışma şekli olduğuna dair ipuçları tevzî defterlerinden çıkmaktadır. Öncelikle şehir kethüdasının kazaya gelen fermanlar doğrultusunda, şehrin zenginlerinden borç aldığı ve gerekli harcamaları yaptığı, sonrasında aldığı borçlara dair elinde biriken senetleri (temessükleri) nazır ve maiyetine sunduğu anlaşılmaktadır. 21 Kasım 1797-16 Mayıs 1798 tarihleri arasındaki masrafların listelendiği Bursa tevzî defterinde, 3.945,5 kuruşluk bir borcun defterin İstanbul'a gönderilmesinden sonra gelen emir gereği sonraki deftere kaydırıldığı belirtilmiştir. Yine aynı defterde Şehir Kethüdası Seyyid Talib Ağa'nın Rumeli Seraskeri Kapudan Paşa'nın gelip giden ulakları için 500 kuruş talep ettiği, ama bu miktarın da fazla bulunup 120 kuruşa indirildiği görülmektedir. Bu durum ise onun 500 kuruş borç aldığı halde 120 kuruşluk tahsilat alabileceğine işaret etmektedir. Özet ifadelerle aktarılan bu düzenlemeler, şehir kethüdasının yaptığı harcamalara dair elinde toplanan belgelerin denetimden geçirilerek masraf defterine işlendiğine ve masraf defterine İstanbul'da da müdahalelerin olabildiğine işaret etmektedir⁵¹. Şehir kethüdasının borç aldığı kişiler ile nazır ve heyeti arasındaki konumunun çok da kolay bir konum olmadığı tahmin

⁴⁹ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu*, 41.

⁵⁰ 1786 yılı Mart ayı ortalarında Rumeli ve Anadolu'ya gönderilen bir ferman ile kaza ve kasabalarda âyanlığın kaldırılıp, reayanın vergilerinin dağıtımı ile vilayet işlerini görmeye layık ve ahalinin de uygun gördüğü bir kişinin şehir kethüdası olarak seçilmesi emredilmiştir. Yücel Özkaya bu konuda 1786 Martından sonraki belgelerde sık sık şehir kethüdalarna hitap edildiğine dikkati çekmiştir. Ancak araştırmacının da vurguladığı üzere 1787-1792 savaş koşullarının da etkisiyle merkezi yönetim bu düzenlemede ısrarcı olamamıştır. Şehir âyanlığına (âyan reisliğine) geri dönmüştür. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994) 284-286. Bu konuya odaklanan bir çalışma da Ercüment Topuz'a aittir. Ercüment Topuz, "Osmanlı İslahat Arifesinde Merkezi Hassasiyetler, Ayanlar ve Şehir Kethüdaları", *Tarihin Peşinde* 17 (2017): 126.

⁵¹ 1 Cemaziyelahir 1212-30 Zilkade 1212 tarihine kadarki masrafların listelendiği defter için bkz. BOA, *D.BŞM d.*, 06650.

edilebilir. Bununla birlikte, yukarıdaki tersane masraflarıyla ilgili gelişmeler, son tahlilde Bursa kazası hakkında devletin muhatabının nazır ve heyeti olduğunu, gerektiğinde şehir kethüdasının değil, onların hesap vermek zorunda olduğunu göstermiştir.

Bir nazır ve beş esnaf kethüdasından oluşturulan heyetin yapısının korunmasına da dikkat edilmiştir. Esnaf kethüdalarının sayıları değiştirilmediği gibi, azlolunan ya da vefat eden kişilerin yerine nazırın arzı üzerine yollanan fermanlarla yeni üyeler tayin edilmiştir. Örneğin yaklaşık 5,5 ay görevde kaldığı tahmin edilen Abdünnâfi Efendi'nin döneminde başlangıçta onunla çalışan esnaf kethüdaları Kutniciler Kethüdâsı el-Hac Süleyman, Balkabağzâde es-Seyyid el-Hac Hasan ve Kurşunluoğlu el-Hac İbrahim, Kebabçızâde Hâfiz el-Hac Mehmed Emîn ve Bakırcılar Kethüdâsı Osman'dır. Ancak belgeler bu heyet üyelerinin sıklıkla değiştiğini göstermektedir. Abdünnâfi Efendi'nin görevde kaldığı sırada Bakırcılar Kethüdâsı Seyyid Osman önce itaatkâr olmadığı gerekçesiyle azledilmiş, ancak yerine atanan Kasabzâde'nin iftiracı olması ve işinden memnun kalınmadığı için azledilip yerine yeniden Seyyid Osman atanmıştır. Ardından Kutniciler Kethüdâsı Hacı Süleyman vefat etmiştir.⁵² Kebabçızâde Hafız Mehmed ise Bozcaada'ya sürgün edilmiştir. Onların yerlerine ise Sürücübeyzâde Süleyman ile Çukadar Dağlı Hacı İbrahim atanmıştır.⁵³ Tevzî defterlerine eklenen masraflardan nazırın ayrıca bir katip çalıştırdığı, yazdığı arzları ve tevzî defterlerini payitahta iletmek üzere gerektiğinde bir çukadar görevlendirdiği anlaşılmaktadır.⁵⁴

Tekâlif nazırları ile ilgili dikkati çeken bir diğer nokta, Bursa'ya gönderilen çoğu fermanla nazırın Bursa Kadısı ve Hudâvendigâr Sancağı mütesellimiyle beraber muhatap alınmasıdır. Bu durum öncelikle tevzî defterleri hakkında 1792 tarihli düzenlemenin de bir gereğidir. İlgili bir ferman olmadan herhangi bir meblağın masraf defterlerine eklenmemesi emredilmiştir. Ancak bu durumu günümüz tabiriyle evrakın ona da *dağıtım yapılmış* şeklinde değerlendirmek yeterli değildir. Çünkü kaza sakinlerine tevzî edilmesi gereken bir masraf söz konusu olmadığında da tekâlif nazırının kazanın yetkilileri arasında sıralandığı ve hatta görevlendirildiği görülmektedir. Bu değişim daha çok 1798-1799 yıllarında gözlemlenmiştir. Örneğin Enfiye Mukataatına bağlı Bursa enfiyeciliğinin işletiminin bir emîne devredilmesi hakkındaki fermanla nazıra da hitap edilmiştir.⁵⁵ Başka bir fermanla Bursa sakinlerinden Taşoğlu Seyyid Osman'ın muhallefatının beytül mâla devri işlemlerinde, Abdünnâfi Efendi'nin mübaşir, mütesellim ve kadıyla birlikte çalışması emredilmiştir.⁵⁶ Son olarak, Napolyon'un Akdeniz'e girerek Mısır'a saldırması üzerine, Bursa'dan donanma için peksimet istenmiştir. Abdünnâfi

⁵² BŞS, B260, 13a, (Evâil-i Rebiülevvel 1213 (Ağustos 1798)).

⁵³ Kebabçızâde Hafız Mehmed'in neden sürgün edildiği belgede belirtilmemiştir. BŞS, B260, 13a.

⁵⁴ Abdünnâfi Efendi, görevine son verildiğinde üzerindeki işleri devretmiştir. İki aylık masrafı (maaşı, katibine ve çukadarına verilecek ücret, belde masrafları için aldığı borç vb.), bir nevi mahsuplaşma listesi olarak devrin masraf defterine eklenmiştir. BOA, C.ML. 383/ 15722.

⁵⁵ BŞS, B260, 15b-16a, 19 Muharrem 1213 (19 Haziran 1798).

⁵⁶ BŞS, B260, 16a, 13 Rebiülevvel 1213 (24 Eylül 1798).

Efendi ise peksimetlerin vaktinde hazırlanması ve donanmaya ulaştırılmasıyla görevlendirilmiştir.⁵⁷

Bursa tekâlif nazırlığına 1799 yılı Ocak ayında son verilmiştir. Kaza defter nazırlarının görevine son verildiğini bildiren fermanla genel olarak, tevzî defterleri hakkında devletin uygulamaları özetlenmiştir. Tüm çabaya rağmen kazalarda âyanın, zabıtların ve kocabaşların tevzî defteri uygulamasından maddi çıkar sağlamanın yolunu bulduklarına işaret edilmiştir.⁵⁸ Ancak, merkezi yönetim, Bursa'da nazırın yerine bir Bursa sakinini getirerek uygulamayı devam ettirmeye çalışmıştır. Dolayısıyla tekâlif nezâretinin sonraki yıllara da etkisi olmuştur. Bursa'nın işlerini takip üzere tayin edilen bu kişi de maiyetinde dört esnaf kethüdası ile faaliyetlerini sürdürmüştür.

3. Tekâlif Nazırlığı Uygulamasının Bursa'da Etkileri

Bursa'da tekâlif nazırlığı uygulaması sadece üç yıl sürmüştür. Bu süre zarfında nazırlar her daim payitahttan gönderilmişler ve gerek görüldüğünde azledilerek yerlerine başkaları yollanmıştır. Maiyetlerini oluşturan ağalar ise esnaf kethüdalarından seçilmiştir. Oluşturulan heyet nazırın başkanlığında masraf defterlerinin hazırlanma sürecini yürütmüştür. Daha önceden olduğu gibi yine bir şehir kethüdası, fermanlarla iletilen taleplerin ivedilikle gerçekleştirilmesinde başrolde olsa da onun yapmış olduğu harcamalar için tahsilatın yapılması heyetin evrakını inceleyip onay vermesi şartına bağlanmıştır. Bu açıdan nazır, heyetiyle beraber masraf defterlerinin hazırlanmasında bilfiil çalışmış ve süreci denetlemiştir. Ek olarak ortaya çıkan defterleri düzenli olarak payitahtta bulunan başka bir nazırın onayına sunmuştur.

Uygulamanın çok kısa süre devam ettirilmesi kalıcı bir değişim sağlayıp sağlamadığı sorusunu akla getirmektedir. Soruyu yanıtlayabilmek için 1799 sonrasında Bursa'da tevzî defterleri işlerinin ve diğer malî işlerin nasıl yürütüldüğüne bakılmıştır. Öncelikle devletin eski düzene (1795 öncesine) geri dönülmemesi için önlemler aldığı görülmektedir. Beş esnaf kethüdası ile kazanın masraflarının idaresine çalışılmıştır. Ancak başlarında bir kişi olmadan fırsatını bulduklarında huzursuzluk çıkardıkları gibi bu işleri yürütmek için gereken itibar ve iktidardan yoksun olduklarından onları yönetecek bir kişiye ihtiyaç duyulmuştur.⁵⁹ Böylelikle Bursa sakinlerinden Mizancı (Mizânî) Hacı Ali Ağa, Bursa'nın işlerine memur olarak tayin edilmiş ve maiyeti de dört esnaf kethüdasından oluşturulmuştur.

Mizancı Hacı Ali, 1795 yılında Bursa'ya tekâlif nazır olarak yollanan Mehmed Efendi'nin maiyetindeki ağalardandır.⁶⁰ Hakkında çok fazla bilgi olmasa da bu göreve getirildiğinde Mizân-ı Harîr Mukataası Emîni olduğu ve Ağa unvanının da işaret ettiği üzere ulemadan olmadığı düşünülmektedir.⁶¹ Kendisinden bahsedilen belgelerde adı

⁵⁷ BŞS, B260, 28a, 12 Receb 1213 (20 Aralık 1798).

⁵⁸ BŞS, B260, 31a-b, Evâhir-i Receb 1213 (Ocak 1799).

⁵⁹ BŞS, B278, 20b Evâhir-i Receb 1215 (Aralık 1800).

⁶⁰ BŞS, B267, 48 a-b, 47 a, Evâil-i Cemâziyelevvel 1210 (Kasım 1795). Bu belge aynı zamanda Hacı Ali Ağa hakkında çalışma kapsamında tespit edilebilen en erken tarihli kayıttır.

⁶¹ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C. II, 71.

ûmûr-ı memlekete me'mûr Mizân-ı Harîr Emîni saadetlü el-Hac Ali Ağa şeklinde geçmektedir.⁶²

Devletin Bursa âyanını kazanın mali işlerinden uzaklaştırma ve nazırın yetkilerini genişletme yönündeki tutumu onun döneminde de devam etmiştir. Mizâncı Hacı Ali'nin yetki alanına dahil edilen en önemli kalem Bursa Gümrükçülüğü olmuştur. Bursa Gümrüğü Mukataası incelenen dönemde İstanbul Gümrüğü Mukataatı içinde olup İrâd-ı Cedîd hazinesine bağlanan gelirler arasına alınmıştır. Mizancı Hacı Ali Ağa da bu gelir kalemine 1801 yılında Parça Emîni (Bursa Gümrükçüsü) tayin edilmiştir. İlginç olan bir nokta da bu görevde de maiyetini oluşturan ağalarla çalışmıştır.⁶³ Bu süreçte Hacı Ali Ağa'nın, 1803'te Bursa sakinlerinden Arpacı Dede'nin muhalledatının müsaderesi ile görevlendirilmesi de yetkilerinin artırılmasının bir başka örneğidir.⁶⁴

Hakkındaki kayıtları 1801'den itibaren tespit edebildiğimiz Mizancı Hacı Ali Ağa, devlet eliyle Bursa'nın yönetiminde geniş bir otorite elde etmiştir. Hacı Ali Ağa'nın yükselişinde 1801 yılı sonlarında Bursa'da yaşanan büyük bir yangın ve arkasından şehir halkının iâşesini sıkıntıya sokan çekirge salgını etkili olmuştur. Bu süreçte merkezi yönetim onun mali yetkilerine idari bazı sorumlulukları eklemiştir.⁶⁵ Nitekim kendisi sonradan Bursa Âyanı (âyan reisi) olarak anılmıştır. Bu değişimin tarihini tam olarak belirtmek zordur. Ancak 1809 yılından itibaren kayıtlarda Sâbık Bursa Âyanı olarak geçmektedir.⁶⁶ Yerine Cizyedârzâde ailesinden Mehmed Hüsameddin Efendi reisliğinde yine ulemeden kimselerden oluşan âyan Bursa'da etkinliğini ortaya koyacaktır. Mizancı ise Bursa'da yeniden âyan reisliğini ele geçirmek için verdiği mücadele sonrasında Isparta'ya sürgün edilmiş ve 1814 yılında orada ölmüştür.⁶⁷

Sonuç

Bursa'ya 1795 yılında bir tekâlif nazır yollanmasına neden olan gelişmeler ve sonrasında kurulan düzene bütün olarak bakıldığında, devletin şehirde tevzî defterleri konusunda bir denetim mekanizması oluştururken, şehrin yerleşmiş uygulamalarını da gözettiği görülmektedir. Beş esnaf kethüdasının tevzî defterleri konusunda söz sahibi yapılması ile masrafların büyük bir kısmını yüklenen esnafın mağdur edilmemesine ve bu sayede şikayetlerinin dindirilmesine çalışılmıştır. Her ne kadar nazırın yetki alanı üç yıl içinde genişletilmiş olsa da devletin şehrin mali işleri konusunda kurmuş olduğu yarı merkezi yarı yerel yapıyı korumaya çalıştığı gözlenmiştir. Tekâlif nazırının görevine son verildiği 1799 yılından sonra da daha önce payitahttan gönderilen nâzırın yerine

⁶² BŞS, B275, 68b, 71a, 93b.

⁶³ BŞS, B275, 67b; BOA, C.ML. 703/28708..

⁶⁴ BOA, C.ML., 225/9984, 13 Ramazan 1218 (27 Aralık 1803).

⁶⁵ BOA, C.BLD, 52/2594.

⁶⁶ BOA, C.BH., 172/ 8105. BOA.C.ML. 0048/19881.

⁶⁷ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, C.I, 114; Nilüfer Alkan Günay, "19. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Âyanlık ve Âyanlık Mücadelesi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/22 (2012), 10.

Bursa sakinlerinden Mizancı Hacı Ali Ağa getirilmiş, böylelikle uygulama yerelleştirilerek sürdürülmüştür.

Merkezi idarenin bir tür pilot uygulama diyebileceğimiz tekâlif nazırlığı ile Bursa'da âyanı malî işlerin dışına itmeye çalıştığı görülmektedir. 1799 yılı sonrasında Bursa'dan bir görevli tayin ederek devam etmesi, şehirde yine âyanın etkin olduğu bir düzene dönülmesi sonucunu doğurmuştur. Devletin kazalarda âyanın mali işlerdeki tekelini sınırlamaya yönelik daha önce de girişimleri olmuştur. Nitekim 1786 yılında Rumeli ve Anadolu'ya gönderilen bir ferman ile âyanlığın kaldırıldığı, reayanın vergilerinin dağıtımı ve vilayetin işlerini artık şehir kethüdalarının yürüteceği duyurulmuştur. Ancak bir süre devam ettirilse de benzer bir şekilde şehir kethüdalığından yine şehir âyanlığına geri dönmüştür. Bursa tekâlif nazırlığında yaşanan durum da benzerdir. Dolayısıyla merkezi yönetim açısından tevzî defterlerine getirilmeye çalışılan çift yönlü denetimin taşra maliyesi ve taşra yönetimi üzerinde kalıcı bir değişimi sağladığını söylemek mümkün değildir.

Bursa'da tekâlif nazırlığı uygulamasının asıl etkisinin "Bursa âyanı" üzerinde olduğu sonucuna varılmıştır. Zira yapılan asıl değişiklik, kazanın masraf işlerini yöneten âyanı mali işlerden uzaklaştırırken, esnaf kethüdalarından oluşturulan başka bir ekibin onların yerine konulmasıdır. Osmanlı Bursa'sı, İstanbul ve Edirne'yle beraber Osmanlı Devleti'ne ulema yetiştiren bir şehirdi. Bursa'da 18. yüzyıl sonlarında kırka yakın medrese faaliyet gösteriyordu. Bu durumun etkisiyle, 18. yüzyıl sonlarında Bursa'da şehir yönetimine dahil olan âyan genel olarak ulema kökenliydi. Tekâlif nazırlığı uygulaması ile esnaf kethüdalarının şehrin yönetimine dahil edilmeleri ve sonrasında Mizancı Hacı Ali Ağa'nın da nazırın yerine getirilmesi Bursa'da ulema kökenli âyanın gücünü kısmen kırarak şehirde iktidara ortak yeni bir grubun ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, Bursa'da 1810'ların başlarında yaşanan âyanlık mücadelelerinde Mizancı Hacı Ali Ağa'yı destekleyen esnafın ileri gelenleri ile ulema kökenli âyan şeklindeki hizipleşmenin nasıl oluştuğunun anlaşılmasına olanak tanımaktadır.

Etik Beyanı

Bu çalışmanın, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu üzere tüm aşamalarından bilimsel etik ilke ve kurallarına uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilmeyen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, çalışmanın Committee on Publication Ethics (COPE)'in tüm şartlarını ve koşullarını kabul ederek etik görev ve sorumluluklara riayet ettiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmayla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Kaynakça

1. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Belediye (BOA.C.BLD.), 145/7231;112/5571.

Cevdet Maliye (BOA.C.ML.), 210/8663; 619/ 25501; 383/15722; 210/8663; 225/9984; 0048/19881; 113/5038; 47/2184.

Ali Emiri Selim III (BOA.AE.SSLM.III.), 302/17694.

Ali Emiri Selim III (BOA.AE.SSLM.III.), 327/ 19008.

Ali Emiri Selim III (BOA.AE.SSLM.III.), 284/16543.

Bab-ı defteri Başmuhasebe Kalemî Defterleri (BOA, D.BŞM d.), 06650.

Meşihat (MŞH.ŞSC.d) Bursa Şer‘iyye Sicilleri (BŞS), B260, B265, B267, B80, B215, B251, B275, B278.

2. Araştırma, İnceleme ve Telif Eserler

Açıkel, Ali, ve Abdurrahman Sağırlı. “Tokat Şer‘iyye Sicillerine Göre Salyâne Defterleri (1771-1840)”, *Tarih Dergisi* 41, (2005): 95-146.

Adanır, Fikret. “Balkanlar ve Anadolu’da Yarı Özerk Taşra Güçleri”, *Türkiye Tarihi 1603-1739 Cilt III: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, 2.b., Ed., Suraiya Faroqhi, Çev., Fethi Aytuna, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2011.

Akkuş, Yakup. “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzî Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi* 65/1 (2017): 29-62.

Alan, Ercan. “Yeni Bir Belgeye Göre Bursa Müderrislerinin Gelirleri”, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (2018): 209-226.

Alkan Günay, Nilüfer. “18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetim Düzeninin Sosyo-Kültürel Yapıya Etkileri (Bursa Örneği)”. Doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2010.

Alkan Günay, Nilüfer. “19. Yüzyıl Başlarında Bursa’da Âyanlık ve Âyanlık Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 13/22 (2012): 1-22.

Alkan Günay, Nilüfer, “Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Yapılan Müsadereler”, *Belleten* 76/277 (2012): 793-816.

Başarı, Özlem. “Osmanlı Morası’nda İdari ve Mali Düzeni Yeniden Yapılandırma Girişimleri”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 39/68 (2020): 280-330.

Beydilli, Kemal. “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a İslahât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar* 8, (1999): 25-64. Beydilli, Kemal. “Nizâm-ı Cedîd”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXX (İstanbul 2007), ss.175-178.

- Cezar, Yavuz. “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Malî Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi* 9, (1996): 89-143.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: TTK Basımevi, 1991.
- Çiftçi, Cafer. “18. Yüzyılda Bursa Halkına Tevzî Edilen Şehir Masrafları”, *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/6 (2004): 67-86.
- Çiftçi, Cafer. “Derviş Paşazâde Numan Bey'in Âyanlık ve Tersâneçilik Faaliyetleri”, *Belleten* 75/273 (2011): 387-406.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000.
- Ergenç, Özer. XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Hızlı, Mefail. “Bursa'da “Tekâlif-i Örfiyye” Uygulamaları (XVIII. Yüzyıl İkinci Yarısı)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001): 27-41.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*. 2bs., İstanbul: Eren Yay, 1996.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c.I, Çev., Halil Berktaş. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. I-IV, Haz., Hüseyin Algül ve diğerleri. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009.
- Küçüköğlü, L. Sevinç. “New Fiscal Actors to Control Provincial Expenditures at the End of 18th Century”, *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)* 54 (2019): 241-276.
- Küpelî, Özer. “Ayan ve Muhasebesi Cizyedarzade Mehmed Hüsameddin Efendi'nin Bursa âyanlığı ve Muhasebesi”, *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan* içinde, Ed., Musa Şamil Yüksel, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2017.
- Lowry, Heath Ward. *Seyyahların Gözüyle Bursa 1326-1923*, çev., Serdar Alper, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- McGowan, Bruce. “Âyanlar Çağı 1699-1812”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomi Tarihi*, Ed., Halil İnalcık ve Donald Quataert, Çev., Ayşe Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Neumann, Christoph. “Selanik'te Onsekizinci Yüzyılın Sonunda Masarif-i Vilâyet Defterleri Merkezî Hükümet, Taşra İdaresi ve Şehir Yönetimi Üçgeninde Malî İşlemler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 16, (1998): 69-97.
- Özkaya, Yücel. “XVIII. Yüzyıl Sonlarında Tevzî Defterlerinin Kontrolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1981): 135-155.

- Özkaya, Yücel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Tabakoğlu, Ahmet. “Tekâlif”, TDV İslâm Ansiklopedisi, XL, (İstanbul 2011), ss.336-337.
- Topuz, Ercüment. “Osmanlı Islahat Asrı Arifesinde Merkezi Hassasiyetler, Ayanlar ve Şehir Kethüdalari”, *Tarihin Peşinde* 17 (2017), 119-128.
- Uluçay, M. Çağatay. *18. ve 19. Yüzyıllarda Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*. İstanbul: Berksoy Basımevi, 1955.
- Yaşayanlar, İsmail. “Bir Arada Yaşama Kültürünün Zedelenmesi: 1794 Bursa Ermeni Kilisesi Yangını Örneği”, *19. ve 20. Yüzyıllarda Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu 5-7 Ocak 2015 Bildiriler*, İstanbul: Şen Yıldız Yayıncılık, 2015.
- Yücel, Ebubekir Sıddık. “18. Yüzyılın Son Çeyreğinde Sivas Şer‘iyye Sicillerindeki Salyâne Kayıtları”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (2016): 57-79.